

BENKŐ ANRÁS

APÁCZAI CSERE JÁNOS MAGYAR NYELVŰ
ZENEELMÉLETE

KULÖNNYOMAT

a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XIV. évf. 1. számából

1970

ROMÁNIA SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG AKADEMIÁJÁNAK KIADOJA

APÁCZAI CSERE JÁNOS MAGYAR NYELVŰ ZENEELMÉLETE

Apáczainak a zenével való kapcsolata minden bizonnyal még a barcasági faluban kezdődött. A viszonylag későn iskolába kerülő gyermeknek hallania kellett szülőfaluja s vidéke népzenejének gyöngyszemeiből, esetleg a brassói szász diákok egy-egy szerepléséről. A népzéne gazdag világa előbb valóság volt abban a században, mint a későbbiekben, s Honterus többszólamú ódáit már a XVI. század második fele óta énekeltek a szomszéd városban. Erről azonban Apáczai életrajzában nem maradt semmi nyom, mint ahogy nem bizonyítható egyik Apáczai-kutatónak az a feltevése, hogy valamilyen hangszeren is játszott volna¹.

Kolozsvári diákéveivel kapcsolatosan maga Apáczai említi Porcsalmi Andrásnak reá gyakorolt értékes nevelői hatását, művészeti vonatkozásban is: „...gyakorta megtörtént, hogy a jeles és mélytudású férfiú a *művészetek* és tudományok dicséretére hosszasan kitért, kiváló és ritka tanultságának (ti. csaknem minden tudományra kiterjeszkedő, magaszerezte jegyzőkönyveit) is bizalmasan, házában mutogatta.”² A Románia SzK Akadémiájának II. sz. kolozsvári fiókkönyvtárában található Porcsalmi-féle jegyzetkötetben egy fejezet olvasható a hangról. Ez azonban inkább akusztikai, mint zenei jellegű³.

Mint ismeretes, Apáczai Kolozsvárról Gyulafehérvárra ment tanulmányait folytatni. Ennek a főiskolának akkori zenei életéről alig van adatunk. Az Alstedius-féle terv szerint folyó nevelésben a zene a számtannal egyenrangú elbírálásban részesült; az akkori iskolai törvények előírták a zene és számtan gyakorlását⁴.

Gyulafehérvári éve alatt Apáczai megismerte Alstedius tanítását a zenéről. Bisterfeld buzdítására „...nekidühösödvén Alstediusnak, nagy tudománykönyvét megragadtam, olvastam a regulákat, amelyek kezdetitől fogva a hangmesterségig benne foglaltatnak és maga e munkában testem, lelkem elfáradott, rövid idő alatt szorgalmasan kiírtam” — írja visszaemlékezve arra az időre⁵.

Teljességgel hiányoznak az adatok arra nézve, hogy külföldön milyen jelentősebb zenei hatások érték.

¹ Bán Imre, *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 237.

² Uo. 41. A kiemelés itt is, valamint a későbbi idézetekben is az enyém, B. A.

³ *Speculum naturae* Lib. IV. cap. IV. RMK 42.

⁴ Történelmi Tár, 1879. 802.

⁵ Apáczai Cseri János *paedagogiai munkái*. Összegyűjtötte, a latin beszédeket fordította, jegyzetekkel ellátta Hegedüs István. Bp., 1899. 19.

1. Munkáiban több alkalommal utal általános művészeti kérdésekre. Ezeket nem részletezzük, mert csak közvetve vonatkoznak a zenére. Vegyük azonban számba azokat a hivatkozásait, melyek konkrétan a zenére, a muzsikára utalnak.

A görög nyelv tanulásának fontosságát ecsetelve, előszámlálja a görög eredetű szavak hosszú sorát, köztük a zenei vonatkozásúakat is (pl. musica, diatessaron, diapente, diapason stb.)⁶.

A filozófia tanulásának fontosságáról szóló beszédében kitér az egyes tantárgyaknak a tanerők közti elosztására. Erről többek között így nyilatkozik: „A tanerők ilyen nagy hiányában miért kellene két grammatikust tartani? Ki a logikát és retorikát együtt tanította, tanítná a logikát és metafizikát; ki a szónoklatot és költészetet, a matematikát a csillagászáttal és zenével együtt.”⁷ Másik alkalommal az aritmetikával, geometriával, esetleg a csillagászáttal együtt a zene tanítását a matézis oktatójára bízta⁸. E két elképzelés, illetőleg javaslat különösen fontos a mi szempontunkból. A zene tanítását összekapcsolja a költéssel, illetőleg a matézissel. Bod Péter és P. Szathmári Károly megemlíti, hogy Apáczai Gyulafehérváron poétikát tanított; Bod szerint pedig Kolozsvárt matézist is⁹. Nem képzelhető el a tantárgyaknak ilyen csoportosítása még javaslat formájában sem, ha maga is nem vállalkozhatott volna ezek tanítására, hiszen ellenkező esetben önmagát cáfolta volna meg. Így tehát Bod és Szathmári adata nyomán feltételezhető, hogy Apáczai taníthatta is bizonyos ideig a muzsikát. Enciklopédikus műveltsége egyébként is képessé tette erre.

A korabeli nevelési rendszert bírálva, elítéli mind az általános, mind a zenei nevelés felületes voltát: „Ha valamely Deák sok jó esztendőket scholában tekergése után ha csak egy néhány éneket tanul is meg... falusi Mesterségre, vagy inkább Cantorságra adja magát.”¹⁰ Az akadémiaira vonatkozó tervezetében ez a gondolat ismét felötlik. A képesítés megszerzésére nem tartja elegendőnek, mint addig „...három-négy ének, avagy megannyi prédikáció tudását...” — hanem „sok, szép, de nehéz tudományoknak megtanulását”-t¹¹. A korabeli iskolát jellemzi zenei vonatkozással más helyen is: „...az iskolát nem tartják szükségesnek, legfeljebb arra, hogy vendégszeretőleg befogadjon némely a karban és temetéseknel éneklőket, inkább énekeseket és zenészeket, mint valójában is, nemcsak név szerint tanulókat, kiknek élére, mint szükséges ór, állíttatik egy iskolamester.”¹² Ez a tény azt mutatja, hogy Apáczai idején, a maguk módján ugyan, a kollégiumok gondot fordítottak az énekesek nevelésére. Érdemes meg-

⁶ Uo. 95.

⁷ Uo. 105.

⁸ Uo. 60.

⁹ Bod Péter, *Magyar Athenas*. 1766. 13. Szathmári P. Károly, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed (Aiud), 1868. 47.

¹⁰ Apáczai i.m. 155.

¹¹ Uo. 155.

¹² Uo. 124.

figyelni, hogy itt Apáczai megkülönböztet énekeseket és (hangszeres) zenészeket. Feltételezhető tehát, hogy legalább a jobb anyagi körülmények között működő nagyobb iskolákban egészen kis hangszeres együttes is lehetett. Milyen hangszerekre, milyen hangszerjátékosokra gondolhatott Apáczai? Sajnos ez itt nem derül ki, s más ilyen vonatkozású utalása nincs. Legfeljebb az Enciklopédia-ban felsorolt hangszerek adhatnak némi támpontot. Viszont ha nem lett volna konkrét tudomása ilyen hazai jelenségről, feltételezhetően erre nem hivatkozott volna.

Elszórt utalásai között még egy ízben találkozunk a zenére vonatkozó hivatkozással. Az iskolák szükségéről mondott beszédében felsorolja azokat a fontosabb tantárgyakat, melyeket szerinte tanítani kell: etikát, ökonomiát, orvosi tudományt, matézist, építészetet stb., majd így folytatja: „Nem is beszélek az ékesen szólásról, históriáról, nem a logikáról, metafizikáról, geográfiáról, optikáról, muzsikáról és kozmográfiáról, mint amelyek mindnyájan a filozófia címe alatt egybefoglaltatnak... Valóban elébb érhetné el valaki kezével a csillagokat, elébb vonhatná le az égről varázslattal a holdat, elébb szoríthatná az óceán hullámaait egy kis árokba, elébb mozgathatná ki helyéből Archimeddessel a földet, mint a művészetek és tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozottá tehetné.”¹³

2. Több alkalommal találkozunk a hangszeres zenére vonatkozó utalással Apáczainál. A filozófia tanulásának fontosságáról mondott beszédében, az enciklopédikus tudásra való emlékeztetéssel az egyik pillanatban azt kérdezi: „Magyarázhatja-e a szélében előforduló hangszereket, aki nem zenész?”¹⁴ Másik alkalommal a hangszeres zene területéről vett hasonlattal érzékelteti a hivatástudattal, vagy külső kényszerrel végzett tanulmányok, illetve a pályaválasztás közti különbséget, ismerve a kor rangsoroló vélekedését az egyes hangszeresekről. Egyes diákok ugyanis „...nem a tudományok szeretetéből, de csupán a testi nyomorúságtól féltőkben adták lelküket a tanulásra és csak akkor lett belőlük fuvolás, miután lantosok nem lehettek.”¹⁵

Az Enciklopédia VIII. részében az ipari termékek, vagy ahogyan ő nevezi: csinálmányok között felsorolja a hangszereket is¹⁶. Alstedius enciklopédiája 22, illetve 41 hangszeret sorol fel, az akkori hangszerek mellett régieket is¹⁷. Apáczai ezekből kiválasztja a leggyakrabban előfordulókat, s minden bizonnyal a nálunk is használatban levőket, összesen 9-et (orgona, harang, trombita, dob, hegedű, cimbalom, síp, süvöltyű, duda), s jelzi, hogy ezeken kívül mások is ismeretesek. A süvöltyű kivételével mind közismert; ezt a nyelvtörténeti szótár a latin *gingrina*,

¹³ Uo. 132.

¹⁴ Uo. 67.

¹⁵ Uo. 133.

¹⁶ Apáczai Csere János, *Magyar Enciklopaedia, az az minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása*. Ultrajectini Ex officina Joannis a Waesberge. MDCLIII. 257.

¹⁷ *Johannis-Henrici Alstedii, Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herbornae Nassoviorum, 1630. I. k. 1207., II. k. 1927.

lituus és tibia fordításaként tartja nyilván¹⁸. Lényegében tehát fúvós hangszer, minden valószínűséggel a korabeli jelzötrombita vagy görbe-kürt¹⁹.

3. Enciklopédiájában Apáczai tervszerűen vette át a legjobb könyvekből, a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat. Népe iránti háláját óhajtotta leróni azzal is, hogy anyanyelven írott könyvek hiányát pótolja: legyen a tanuló ifjúságnak egyetlen könyve, melyből minden szép és hasznos tudományt a kor szaktudományi színvonalán megtanulhasson. Megnevezi forrásait is. A zenénél *Alstedius*.

Az Enciklopédia VII. részének X. fejezetében foglalja össze az általa fontosnak vélt zenei — hangtani és zeneelméleti — ismereteket. Az első pillanatban látható, hogy itt valóban csak a legszükségesebbnek tartott ismeretekről lehet szó. A kis terjedelem nehéz feladat elé állította Apáczait. Egy rövid fejezet keretében kell számot adnia akkora anyagról, melyről nem sokkal előtte Kircher tíz könyvre méretezett két vastos kötetben értekezik (*Musurgia universalis*, 1650), sőt Apáczai példaképe, Descartes is külön munkát szán ennek az anyagnak (*Compendium musicae*, 1618). Maga az Alstedius-munka, a közvetlen forrás is sokkal részletesebben tárgyalja ezt az anyagot²⁰. Nézzük meg előbb vázlatosan Alstedius enciklopédiájának zenei anyagát.

*

A zene az első kötet huszadik könyve, s (20 × 33 cm-es méretben is) 17 oldal terjedelmű. Alstedius ezt az anyagot tíz fejezetre osztja. Megnevezi a zene(tudomány) tárgyát, ismerteti a zene főbb elméleti és gyakorlati elveit, a hang fizikai és zenei tulajdonságait, a hangközöket, a kor konszonancia-elméletét. Néhány részletbemenő fogalom (enharmonia, kromatika, diatonia) tisztázása után a hangsort szemlélteti, majd rátér a hangjegyértékek, szünetek, vonalrendszer, hangelnevezések, kulcsok, szolmizáció s a hangrendszer ismertetésére. Táblázatokban szemlélteti a betűelnevezések és a szolmizációs szótagok viszonyát, a hangsor egyes fokai között levő távolságot, különböző hangsorokat. Részletesen tárgyalja a hangközöket, a hármashangzatot, a szöveg és zene viszonyát. Foglalkozik a melódiával, a többszólamú megnyilvánulásokkal. A zene hatását külön fejezetben ismerteti.

A tíz fejezet után függelékkel illeszt be, különös tekintettel a kezdőkre, s ebben huszonkilenc kérdés-feleletben foglalja össze a fontosabb zenei tudnivalókat. Mindezt kiegészíti a zene rendszerének ismertetése a kötet elején, a második kötetben pedig négyoldalnyi terjedelemben a hangszeres zene felvázolása. Az említett összefüggő részekon kívül, több alkalommal érint zenei vonatkozásokat más szaktudomány területén, sőt

¹⁸ Szarvas—Simonyi, *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Bp., 1891. II. k. 1564.

¹⁹ Böhm László, *Zenei műszótár*. Bp., 1961. 152.

²⁰ Alstedius i.m. I. k. 1195—1211.

futólag a zene történetéről is tájékoztat. A szemléletesség kedvéért kottaképeket, egy- és többszólamú zenei példákat is közöl.

Alstediusnak korábban megjelent munkáiban is fontos helyet kap a zene. Így például az Apáczaei-Enciklopédiával azonos méretű könyvében, az *Admirandorum Mathematicorum*-ban a nyolcadik könyv teljes egészében a zenével foglalkozik, huszonhárom oldal terjedelemben²¹.

Mit vett át Apáczaei mindebből?

4. Amint fennebb már jeleztük, a zenei rész egy fejezet, nem egészen két és fél oldalnyi terjedelemben. Alstedius mellett másik forrása e fejezetnek Regius munkája²².

A zeneelméleti fejezet anyagát Apáczaei harminchat pontban tárgyalja. Megállapításai a zenetudomány XVI—XVII. századi eredményeire támaszkodnak. A hangról azt tanítja, hogy a levegő rezgése, a rezgés sebességétől függően keletkezhetik mély vagy magas hang (1—4 pont; a továbbiakban csak a számokat használom a pontok jelölésére). A hang eszközeinek tekinti a (hang)jegyeket, melyek „az éneklést igazgatják”. Szó esik a hangelnevezésként használt betűkről, szolmizációs szótagokról, szünetjelekről, kulcsokról, részletezés nélkül (5—13). Forrásához hasonlóan, táblázattal szemlélteti a betűk és szótagok viszonyát (10). Egy második, összetett táblázatban bemutatja a betűk és szótagok olvasását kemény és lágy hangsorokban (14—15).

Ezek után rátér a hangközök ismertetésére, szolmizációs szótagokkal szemléltetve az egyes hangközöket, primtől oktávig. Tiltott hangközként említi a három egészset (tritonus), s még néhányat (16—30). A zeneelmélet anyagából ezt részletezi leginkább.

A hangok különbségét a rezgések különbségében látja. Megfogalmazásából azonban nem derül ki pontosan, hogy a rezgések száma a hangkülönbségből adódó magasságbeli különbségre, vagy a rezgések nagyságának különbségből származó eltérésre gondol. Mivel a magasságbeli különbségekre az első pontokban utal, itt feltételezhetően a rezgések nagyságára, illetőleg az ebből keletkező erőbéli különbségre vonatkozik ez a megállapítás (31—33).

Mint általában minden korábbi s korabeli hasonló mű szerzője, Apáczaei is kitér a hangok fizikai és fiziológiai hatására; emellett utal a szöveges és az ún. imitációs éneklés okozta gyönyörködésre (34—35). Az éneklés örömeiről, illetőleg az éneknek mint az indulatok, érzelmek fokozásának eszközéről az Enciklopédia más helyén is szól²³. Végül az egyszerű és többszörös visszhangot mint hangtani, fizikai jelenséget magyarázza meg (36).

*

²¹ J. H. Alstedii, *Methodus Admirandorum Mathematicorum*. Herbormae Nassoviorum, 1613. 439—61.

²² Apáczaei, *Magyar Enciklopaedia* stb. 129—32., valamint Henricii Regii *Ultrajectini Fundamenta Physices*. Amsterdam, 1546. De Homine c. fejezetben.

²³ Apáczaei, *Magyar Enciplopaedia* stb. 335.

Amint látható, a fejezet nem tartozik a terjedelmesebbek közé. Alstedius munkájához viszonyítva nem egy fontos zeneelméleti kérdéstről nem szól (pl. hangrendszer, vonalrendszer, hangjegyalakok, dallam, hangzat stb.), egyeseket csak futólag említ (pl. hangsor, disszonancia, többszólamúság stb.). A fejezet végéről, valószínűleg nyomdai hiba folytán, hiányoznak a többi fejezetnél alkalmazott s az egyes betűkre vonatkozó, magyarázó latin szavak.

Bán Imre megállapította már, hogy a hangok fizikai és fiziológiai hatására vonatkozó rész Regiustól való²⁴. Emellett ugyancsak Regius munkájából vette Apáczai az 1—4, 31—33, valamint a 36. pont anyagát. A többit Alstedius nyomán fogalmazta meg.

5. Az Enciklopédia anyagának magyar nyelven való megfogalmazása nem egyszer állította szerzőjét az elé a feladat elé, hogy az idegennek megfelelő magyar szót, kifejezést maga alkossa. Nem érdektelen a magyar zenei nyelv szókészletének fejlődése, de általában a nyelvtörténet szempontjából is végigfutni az Apáczai-alkotta, Apáczai-alkalmazta zenei szavakat az általa használt fogalomkörrel, illetőleg a mai értelmezéssel. Az Enciklopédia majdnem húsz ilyen tartalmaz (az alábbi első oszlopsor az Apáczai által használt zenei szavakat, utána a mai fogalomkört mutatja be):

egyenlő: prim hangköz (unisonus)
egymástól való messzelét: hangköz
éles: magas (hang)
félkettős: kisterc (semiditonus)
félmindenikes: szűkített oktáv (semi-diapason)
félötödős: szűkített kvint (semi-diapente)
jel: összefoglaló értelmezésben hangjegy, szünet, kulcs
kettős: nagyterc (ditonus)
kétszer mindenikes: két oktáv (dis-diapason)

mindenikes (illetőleg: *mindeniken által ugró*): oktáv
nehéz: mély (hang)
négyes: kvart hangköz (diatessaron)
ötös, ötödikes: kvint hangköz (diapente)
reszkető, rebegő (mozgás): rezgés
süvöltyű: fúvós hangszer (trombita, kürt, furulya?)
szó: szolmizációs szótag
szónak visszazengése: visszhang
szűnés: szünet

*

* *

A muzsika Apáczai elődeinél, a középkori quadrivium hagyományainál fogva a természettudományok (philosophia naturalis) végére került, a fizika, aritmetika, geometria, optika társaságába. Így szerepelt legtöbbször a felsorolásokban, csoportosításokban Apáczainál is. Bisterfeld a zenét a hangok tudományának tartja. Alstedius ezen túlmenően a művészetet is meglátja benne; nála a zene a szép éneklés, az együtthangzás (harmónia) tudománya is. Apáczai Alstedius nyomán jár ebben is. Saját korának

²⁴ Bán i.m. 257.

általános műveltségű emberét zenei alapismeretekkel is felvértezettnek képzei el. Zenével kapcsolatos utalásai — anélkül, hogy munkásságának egészéhez viszonyítva eltúloznók —, a korabeli zenei nevelésre, zenei művelődésre, s így az általános művelődésre is jellemző megállapításokat tartalmaznak.

Zeneelmélete kis terjedelme és vázlatos volta ellenére is az első magyar nyelvű ilyen munkának tekinthető. Ilyen értelemben is az úttörő nehéz szerepét vállalta. Maróthi György zenei munkáinak megjelenéséig (1740, 1743), tehát majdnem száz éven át szolgált tankönyvül az anyanyelven zenei ismereteket is tanulni vágyó ifjúságnak.

BENKŐ ANDRÁS

Conservatorul de muzică „Gh. Dima”
Cluj, str. 23 august nr. 25

TEORIA MUZICII ÎN LIMBA MAGHIARĂ DE APÁCZAI CSERE JÁNOS

(Rezumat)

Bazindu-se pe lucrările lui Apáczai, autorul arată referirile sale la muzică, diferitele propuneri privind predarea muzicii, presupunând că el însuși a predat într-un timp muzica.

În enciclopedia sa (*Magyar Enciklopaedia*, Ultrajectini, 1653), Apáczai amintește nouă instrumente muzicale; de mai multe ori pomeneste de aspecte legate de muzica instrumentală sau, în general, de educația muzicală.

Prezentind teoria muzicii întocmită de Alstedius (*Enciclopedia septem tomis distincta*, Herbornae Nassoviorum, 1630. I. 1195—1211. — *Methodus Admirandorum Mathematicorum*, Herbonae Nassoviorum, 1613. 439—461), sursa principală a lui Apáczai la întocmirea teoriei muzicii din enciclopedia sa, autorul descrie sumar cele 36 de puncte ale teoriei lui Apáczai. Se arată că pe lângă Alstedius, anumite puncte au fost formulate pe baza lucrării lui Regius (*Fundamenta Physices*, Amsterdam, 1546).

Într-un punct separat al lucrării, autorul prezintă contribuția lui Apáczai în ceea ce privește traducerea din limba latină în cea maghiară a unor termeni muzicali, punând astfel bazele unui vocabular muzical pentru limba maghiară.

În concluzie se subliniază că Apáczai a scos în evidență rolul muzicii în cadrul culturii generale, iar capitolul său de teoria muzicii a stat la baza însușirii acesteia în limba maternă de-a lungul unui secol.